

A Pilis-hegység középkori régészeti emlékei

Magyarország központi, a Pilis-hegységet és környékét is magába foglaló területén (Árpád-kori eredetű terminussal: *in medio regni*) a királyi rezidenciák és udvarházak, valamint az utóbbiak és birtokaik felhasználásával létesített, királyi alapítású kolostorok és más egyházi intézmények feltűnő sűrűsödése tapasztalható. Ezek igazgatási és egyházi súlyukon túlmenően az építésük és működésük kapcsán alkalmazott korszerű technikák miatt is nagyon fontosak, melyek hatása a térség városai és mezővárosai épített emlékein is lemérhető volt. Mindennek történeti, régészeti és művészettörténeti jelentőségét eredeti pályázati célunknak megfelelően három nagy kutatási irányt képviselő munkákkal támasztottuk alá, a pilisi ciszterci monostor és a dömösi prépostság régészeti emlékei és faragott kőanyaga feldolgozásával (kéziratok), továbbá egy – a pályázat végére nyomtatásban is megjelent – összefoglaló munkával, amely a *medium regni* középkori régészeti emlékeinek, egyben történeti-művészettörténeti problémáinak számunkra lehetséges legátfogóbb tárgyalását nyújtja (lásd alább). A pályázat eredeti hármas célja a futamidő második felében két további irányban is bővült: egyrészt a Pilis-hegység pálos kolostorainak új szemléletű régészeti és történeti vizsgálatával, másrészt környezettörténeti kutatásokkal (utak, halastavak, művelési nyomok), ezen belül is elsősorban a középkori kolostori halastavak georégészeti kutatásával, amely a fúrásos mintavétellel feltárt üledékrétegek geokémiai, makrobotanikai és palinológiai elemzésével a középkori pilisi erdők alapvetően új értékelését tette lehetővé.

A pilisi ciszterci monostor (romjai Pilisszentkereszt határában) középkori emlékanyagának monografikus feldolgozása a Gerevich László-féle ásatás kisleleteinek és kőfaragványainak felvételével (fotó, rajz, leírás, fontos, összeillő töredékek restaurálása) folytatódott, és a kolostort megelőző királyi udvarház, majd a középkori vendégház kérdése (Benkő Elek: Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben. In: *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”*. Archaeological, art historical, and historical researches' in the middle of the kingdom". Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015. 725–753.), továbbá bizonyos kiemelt leletcsoportok (importkerámia, kályhacsempék, könyvveretek, üvegablak maradványok) részletes feldolgozása kapott nagy hangsúlyt. Elkészült a kivételes mennyiségű és minőségű könyvveret fémanyagának elemösszetétel vizsgálata, ami számos közép-európai műhely (elsősorban Nürnberg és Augsburg) termékei azonosításához is hozzájárult. Kiemelt figyelemmel fordultunk a monostortemplom középkori sírjai felé is, Gertrudis királyné pilisi temetkezéséről több publikáció is megjelent (Benkő Elek: Gertrúd királyné sírja a pilisi ciszterci monostorban. In: Majorossy Judit [szerk.] *Egy történelmi gyilkosság margójára: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013*. Szentendre, 2014. 173–188; Benkő Elek: *Reginam occidere*. In: Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél [szerk.] *Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II*. Debrecen, 2014. 495–512.) Mindehhez új, kalibrált radiokarbon keltezések is kapcsolódnak.

A pilisi monográfia fontos részét képezi az egyes épületrészek kialakítását, átépítését és pusztulását tükröző faragott kőanyag beépítése. Itt rendkívül fontos mozzanat volt, hogy a szentendrei Ferenczy Múzeum döntött a sok betörést látott pilisszentkereszt kőraktár felszámolásáról és a hatalmas kőanyag beszállításáról a szentendrei múzeumba. Ez a munka kivételes lehetőséget teremtett az addig mozdíthatatlan kövek jobb dokumentáláshoz, összefüggő faragványcsoportok elkülönítésére, töredékek összeillesztésére és az új kőtár keretében bizonyos rekonstrukciókra is. Ez a munka elsősorban a 13. század elején felépült kolostortemplom és kerengő részletei terén hozott a felszínre új részleteket, de a káptalanterem, a konyha és a késő gótikus épületrészek esetében is eredményesnek bizonyult. A munka speciális részét képezte az a hosszadalmas esztergomi kutatássorozat, amely a 17.

század elején a török által a pilisi romoktól az esztergomi erődítmények építéséhez elszállított kőanyag azonosítását és dokumentálását tűzte ki céljául. A sok, belső összefüggéseket is mutató faragvány egyben a pilisi monostor pusztulása folyamatát is részletesen megvilágítja.

Elkészült a középkori pilisi állatcsontanyag részletes felvétele, a madárcsontok értékelése több résztanulmány tárgyát képezi.

Összességében lezárult a feldolgozó munka leíró, különféle természettudományi vizsgálatokat is igénylő része, az elkészült részek összeszerkesztése és a megírt fejezetek kiegészítése az előttünk álló feladat, felhasználva az alább még részletezendő környezetrégészeti vizsgálatokat is.

Az esztergomi kutatások jó alkalmat teremtettek másik kutatássorozatunk, a dömösi prépostság maradványainak feldolgozásához is, a szórványként idekerült kőfaragványok kutatásával és a menet közben felismert, a török korban másodlagosan felhasznált dömösi eredetű középkori tetőfedő cserepek dokumentálásával. A folyamatosan haladó leletleírás mellett tanulmány foglalkozik az Árpád-kori dömösi királyi kúria feltételezett maradványaival.

Pilisi kutatásainknak a vártnál gazdagabb vonulatát az itteni pálos kolostorok (Kesztölc-Klastrompuszta, Pilisszentlászló, Pilisszentlélek) elemzése képviseli. 1913-ban módunk volt a Pázmány Péter Katolikus egyetemmel együttműködve a klastrompusztai kolostor eddig csak részben kiásott, rendkívül kvalitásos káptalantermének teljes feltárására és dokumentálására. Az épületrésznek az eddig feltételezettnél későbbi keltezése, továbbá számos, másodlagosan felhasznált kőfaragvány élesen felvetette a korai pálos kolostor, illetve annak előzményei (korábbi templom? királyi udvarház?) kérdését. A történeti források vizsgálatán túl sor került a romok minden eddiginél pontosabb felmérésére, a kolostor területének geofizikai (georadaros, majd magnetométeres) kutatására, illetve környezetének vizsgálatára. Az eredményekről sajtó alatt lévő publikáció született (Benkő Elek: A Szent Kereszt remetéinek korai kolostorai a Pilisben).

A Pilis kolostorait érinti helyszíni kutatásaink számos környezettörténeti elem (középkori kőbánya, út, gát, halastó) észlelésével járt. Gyakorlatilag minden kolostor középkori halastavát sikerült azonosítani, sőt, olyat is ismerünk, amely egy közeli, még lappangó ciszterci kolostor lokalizálásához nyújthat adatot. A pályázat keretében kezdeményeztük valamennyi ilyen halastó fúrásos mintavételét és az üledékminták többszempontú értékelését.

A munka Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem, TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék) bevonásával zajlott. A fúrások közvetlen célja alapvetően a középkori kolostorok környezetének geológiai, klimatikus és vízgazdálkodási viszonyainak a feltárása, a vadon élő és a természetett növényzet megismerése, a korszerű radiokarbon mérési technika (AMS) pedig lehetővé teszi az üledékben található parányi szerves maradványok kormeghatározását, ami alapvetően segít a halastavak létesítése és felhagyása idejének meghatározásában. A tavak felhagyásához kapcsolható kalibrált radiokarbon dátum minden esetben kitűnően egybevág azzal a kronológiával, amit a régészeti és a történeti adatokból eddig is ismert volt: a halastavak pusztulása vagy már a 15. század végén több helyen is észlelhető kolostori hanyatlás, vagy – inkább – a mohácsi csatavesztést követő, 1526. őszi török portyázások és az azt követő események során, legkésőbb Buda 1541. évi török kézre kerülése idején következett be. Meglepetést okozott viszont az alsó időhatár, amely feltűnően nem egyezett a kolostoroknak a történeti forrásokból elég jól ismert alapítási idejével, hanem rendszeresen az Árpád-kor elejére, első felére esett. Ezt mai tudásunk szerint csak úgy magyarázhatjuk, hogy ezeknek az egyházi intézményeknek olyan jelentős előzményei voltak, amelyek maguk is igényelték halastavakat (véltetően ráépült malmokkal), majd ezek a tavak kolostori használatba kerültek, legalsó üledékrétegeik azonban világosan jelzik korábbi eredetüket. Így a fentebb már részletesen bemutatott pilisszentléleki kolostor halastavának kezdete a

legkorábbi üledékrétegben talált csigahéj radiokarbon vizsgálata szerint (2σ pontossággal) 898–1118 közé nyúlik vissza, míg a tó pusztulására 1416–1447 között került sor. Ilyen módon kétségtelen, hogy a halastó a pálos kolostor 13. század végi alapításakor már hosszú ideje használatban volt. Ugyanezt állapíthatjuk meg a pilisszentlászlói kolostor halastavának különlegesen vastag üledékrétege esetében is, ahol a mérhető kezdetek 896–1026 közé estek, míg a tó rendeltetés szerinti használatának vége a késő középkor és a kora újkor határára (1439–1627) keltezhető, egyéb forrásainkkal teljes összhangban.

A Pilis hegység régészeti emlékeit feldolgozó, egyre szerteágazóbb munkálatok a pályázat során világossá tették, hogy ezek szisztematikus kibővítése és átfogó bemutatása a Pilis térségét meghaladó, az egész középkori *medium regni* területére kiterjesztendő feladat. Ennek összeállítása a projekt legnagyobb vállalkozásává nőtt, amely fontos egyházi intézmények, továbbá a királyi udvartartás folyamatosan szilárduló központjai és a királyi magánbirtokok kisebb udvarházai mellett általános kérdésekre (így a „királyi műhelyek” és az „udvari művészet” problematikájára), továbbá az építkezések során alkalmazott korszerű technikákra, nem kevésbé a tárgyalt terület középkori régészeti emlékéanyagát lehetőleg teljes vertikumára is figyelmet fordított, ide értve a királyi városok mellett a mezővárosok, sőt a falusi települések speciális részleteit is, magyar és angol nyelven egyaránt. (In *medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Archaeological, art historical, and historical researches’ in the middle of the kingdom*”. Szerk. Benkő Elek, Orosz Krisztina. Budapest, 2015. 3–764.)

A pályázat futamideje alatt született eredmények egy része megjelent a Gerevich László akadémikus születésének 100. évfordulójára szervezett emlékkonferencia és kiállítás anyagaiban (Tanulmányok Budapest Múltjából 37/2012 tanulmányai; Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai. Palaces, Monasteries, Villages. Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997). A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete közös kiállítása. Kiállítási katalógus. Szerk. Benda Judit, Benkő Elek, Magyar Károly. Budapest, 2011.), illetve Andech-Meráni Gertrúd királyné (+1213) meggyilkolása 800. évfordulójára szervezett konferencia tanulmánykötetében („A királynét megölni nem kell félnetek jó lesz...” Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk. Majorossy Judit. Szentendre, 2013.)

Benkő Elek
vezető kutató